

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Куштан Д. П.

ПЕРСТЕНЬ-ПЕЧАТКА XVIII СТ. З БІБЛІЙНИМ СЮЖЕТОМ ІЗ ЧЕРКАС

Атрибуція знахідки під час археологічних досліджень в історичній частині Черкас (поблизу Свято-Троїцької церкви): йдеться про мідний перстень-печатку з круглим щитком. На його поверхні вигравіювано матрицю-негатив печатки. Вивчення зображень доводить, що на щитку показано біблійний сюжет “Соломонів суд”. Перстень виконано у другій половині XVIII ст. і він міг належати комусь із настоятелів храму.

Ключові слова: перстень-печатка, сфрагістик, біблійний сюжет, “Соломонів суд”.

У 2022 р. Черкаською експедицією Інституту археології НАН України (керівник — Д. Куштан) поновилися археологічні дослідження в історичній частині Черкас. Цього разу розкопки проводилися на території Подолу (Нижнього міста), на земельній ділянці по вул. Гагаріна, 60 (Куштан 2023). Вона знаходиться в кварталі між вул. Гагаріна, узв. Замковим та узв. Парковим, її південна межа прилягає до схилу тераси високого правого берега Дніпра, на якій розташований Сквер ім. Богдана Хмельницького. Обабіч ділянки на інших мисах розташовані два черкаські замчища: з протилежної сторони узв. Замкового — “польське” на сучасному Пагорбі Слави, за вул. Розкопною — “литовське” на Дзеленьгорі. Фактично це були перші масштабні розкопки на території черкаського Подолу за всю історію археологічних досліджень у місті.

Досліджувана ділянка перебуває в межах посаду пізньосередньовічного та ранньомодерного міста. Поруч із нею, коло перетину узв. Замкового (колишньої вул. Старобазарної) та вул. Гагаріна, до середини XIX ст. знаходився міський базар, а з протилежного боку (на розі вул. Гагаріна та узв. Паркового) — Свято-Троїцька дерев'яна церква. Храм, споруджений у 1671 р. за благословенням митрополита Київського Йосипа Нелюбовича-Тукальського, соратника гетьмана Петра Дорошенка, проіснував на цьому місці до 1863 р., доки не був розібраний і відбудований з цегли на новому місці — на колишньому “польському” замчищі (Пагорбі Слави) (Похилевич 1864, с. 613). У середині XVIII ст. церква деякий час перебувала в підпорядкуванні греко-католицької конфесії, але з 1766 р. перейшла до православної Переяславсько-Бориспільській єпархії. У XVIII — на початку XIX ст. територія між міським базаром і Свято-Троїцькою церквою була центром черкаського Подолу.

Незважаючи на значні пошкодження культурного шару внаслідок пізніх перекопів (XIX—XX ст.), вдалося виявити цікаві знахідки, що відносяться до передісторії та історії Черкас, чимало з яких відносяться до ранньомодерної

Рис. 1. Перстень-печатка з біблійним сюжетом “Соломонів суд”. м. Черкаси, друга половина XVIII ст.

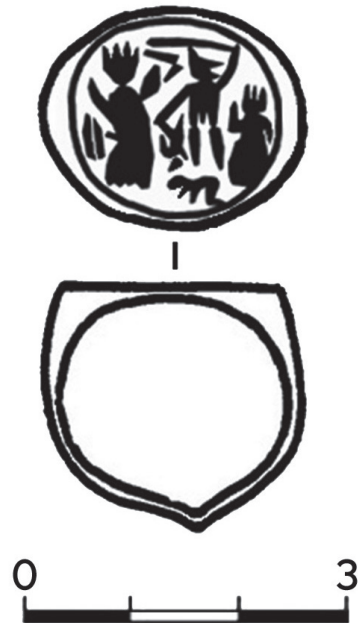

Рис. 2. Промальовка перстня-печатки з Черкас.

доби (кінець XVII — XVIII ст.), коли місто перебувало в складі Речі Посполитої (до 1793 р.). В східній частині ділянки досліджено частину цвинтаря Свято-Троїцької церкви. На сьогодні виявлено 186 поховань, здійснених за християнськими канонами. Вочевидь, цвинтар почав функціонувати після закладення храму (1671 р.) й існував протягом всього XVIII ст. Східна частина цвинтаря є найдавнішою, адже її перекривають ряд об'єктів кінця XVIII ст. Деякі з цих об'єктів (залишки житлових та господарських споруд), імовірно, пов'язані з обійстям родини місцевого священника — настоятеля Свято-Троїцької церкви (відомо, що у 1745 р. церква перебудовувалася й, водночас, на закинутому на той час краю цвинтаря могли збудувати будинок для настоятеля). На це опосередковано вказують предмети християнського культу, виявлені на території “двору священника”: дві мідні кришки від кадилиць, фрагмент кіотного хреста, деталі металевих окладів ікон, уламки підсвічників тощо. Звідси ж походить металевий перстень-печатка з біблійним сюжетом (рис. 1).

Перстень виготовлений із міді шляхом відливання й подальшого обточування, на поверхні помітні сліди позолоти. Щиток округлий, суцільний, із дужкою. Нижня частина дужки перстня має сліди згинання задля

Рис. 3. Відбиток матриці
перстня-печатки
з Черкас.

зменшення діаметру (вочевидь, останній власник “підганяв” його розмір під себе). Щиток округлий, плаский. На його поверхні ювеліром за допомогою різця-штихеля вигравіювано матрицю-негатив печатки. В округлій рамці вміщено сцену за участі групи людей (рис. 2). Гравіювання досить схематичне, адже здійснене шляхом нанесення штихелем коротких борозн-ліній. Напевне, щиток виявився затонким, або різець занадто заглибився в метал, бо в двох місцях майстер ненавмисне зробив наскрізні діри. Не зважаючи на схематизм і певну грубість, вдалося “дешифрувати” зображення на печатці — це біблійний сюжет “Соломонів суд”.

На відтиску печатки (рис. 3) праворуч бачимо крупну фігуру людини в короні — царя Соломона з піднесеними догори руками, який сидить на троні. Перед головою літера “С” — “Соломон”. Навпроти царя (в центрі композиції) стоїть чоловік-воїн, який в одній руці тримає занесений над собою меч, а іншою тримає за ногу немовля. З протилежної сторони від воїна — фігура жінки, одна рука якої в благальному жесті простягнута в бік Соломона та воїна. Під ногами воїна маленька скорчена фігурка, яка, вочевидь, зображує мертве немовля. Історія про суд старозавітного іудейського царя Соломона, яка пояснює дану сцену, викладена в Біблії в “Першій книзі царів” (3: 16-28):

“...Тоді прийшли дві жінки блудниці до царя й стали перед ним.

Одна з них каже: «Прошу тебе, мій пане! Я й оця жінка живемо в одній хаті, і я породила при ній у тій хаті.

На третій же день, як я породила, злягла й ця жінка. Були ж ми удвох, нікого чужого з нами в хаті не було, лише нас двоє було в хаті.

І вмер синок цієї жінки вночі, бо вона його приспала.

Встала вона посеред ночі, взяла мою дитину з-під мого боку, як слугиня твоя спала, та й поклала його до свого лона, свою ж мертву дитину поклала до мого лона.

Встала я вранці годувати мою дитину, — аж воно мертве. Та як придивилась до нього вранці пильно, бачу, що це не моя дитина, яку я породила».

А друга жінка каже: «Ні, моя дитина жива, а твоя дитина мертва». А та: «Ні, твоя дитина мертва, а моя жива». І змагались отак перед царем.

І сказав цар: «Ця каже: оце моя дитина, та, що жива, а твоя дитина мертва. А та каже: ні, твоя дитина мертва, а моя жива».

І повелів цар: «Подайте мені меча!» І принесли меча перед царя.

Тоді цар наказав: «Розітніть живе дитятко на двоє та дайте цій половину й тій половину».

Каже тоді цареві жінка, дитина якої була жива, — бо серце її зворушилось із жалю за своїм сином: «Прошу тебе, мій пане! Нехай дадуть їй дитинку, нехай не вбивають!» А друга каже: «Нехай не буде ні мені, ні тобі! Розтинайте!»

І розсудив цар: «Дайте тій першій живу дитину, не вбивайте. Та її мати!»

Як же почув увесь Ізраїль про царський присуд, то всі сповнились пошаною до царя, бо зрозуміли, що в ньому була мудрість Божа, щоб судити»¹.

У короткому викладі ця оповідь виглядає так. Одного разу до іудейського царя Соломона, який воссідав на троні, звернулися дві жінки-блудниці, щоб той справедливо розсудив їх. Обидві жінки, які мешкали в одній оселі, мали дітей немовлят. Сталося так, що одна дитина померла і її матір підмінила немовлят, залишивши собі живого. Щоб вирішити суперечку й з'ясувати, котрій з матерів належить живе немовля, мудрий цар Соломон наказав своєму слугі розрубати дитину навпіл мечем. Перша жінка благала, щоб віддали дитину другій, а та сказала: «Рубайте, щоб не дісталось ні їй, ні мені». Зрозумівши, що перша й є справжньою матір'ю немовляти, Соломон віддав їй дитину.

Цей сюжет був досить популярним у мистецтві Старого Світу протягом значного періоду: від пізньої готики (XIV ст.) до романтизму (початок XIX ст.) (рис. 4). Окрім фресок, картин, гравюр, скульптур тощо, він побутував і в сфрагістичній культурі — наносився на матриці печаток. Це підтверджують десятки перснів-печаток з сюжетом «Соломонів суд», які, зазвичай, датуються кінцем XVII — XVIII ст. Вони мають різні якості виконання й ступінь деталізації, але характеризуються досить усталеною композицією, подібною то тієї, що ми бачимо на перстні з Черкас.

Деякі з подібних виробів походять з добре датованих археологічних комплексів. Так, перстень-печатка з сюжетом «Соломонів суд» знайдений під час

¹ Переклад Івана Хоменка.

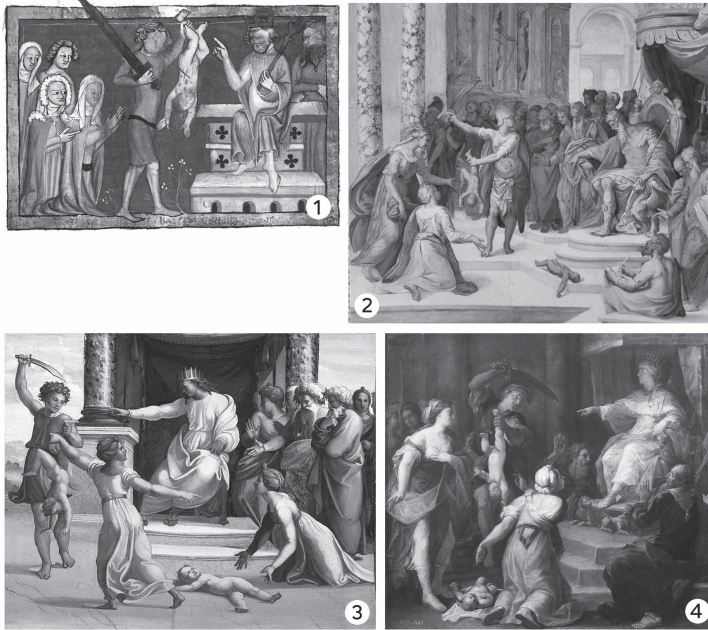

Рис. 4. Сюжет “Соломонів суд” у мистецтві доби пізнього середньовіччя —
ранньомодерного часу:

- 1 — мініатюра зі Всесвітньої хроніки Фульдського абатства (бл. 1350–1375 pp.);
- 2 — фрагмент фрески з вілли Фарнезе (Капрарола), Джироламо Бертойя (1569–1571 pp.);
- 3 — фрагмент фрески з музеїв Ватикану, Рафаель Санті (1518–1519 pp.);
- 4 — картина невідомого художника (перша половина XVIII ст.).

дослідження посаду Богородицької фортеці (бувше містечко Самар на північ від нинішнього м. Дніпра). Виріб відрізняється восьмикутним щитком, але, в цілому, композиція на ньому подібна до тієї, що й на черкаському перстні (рис. 5: 1) (Ковальова, Шалобудов 2008, с. 81, рис. 1: 5). З території самої Богородицької фортеці походить фрагмент щитка ще одного перстня-печатки (рис. 5: 2), зображення на якому автори розкопок не ідентифікували, як “Соломонів суд” (Ковальова, Шалобудов 2008, с. 81–82, рис. 1: 10). Втім, форма матриці та частина вцілілого зображення на ній (людина з занесеним мечем посередині та дві фігури обабіч) дозволяють пов’язати його саме з цим сюжетом. Мало того, саме ця матриця максимально подібна до черкаської (можливо зроблені за одним зразком, або, навіть, одним ювеліром?). Датуються обидва богородицькі перстні часом функціонування фортеці — між 1687 та 1783 pp.

У м. Таруса (Калужська область, РФ) на р. Ока в культурному шарі кінця XVII ст. знайдено ще один перстень-печатку зі схожою композицією. На відміну від вищезгаданих виробів, на цьому бронзовому перстні матриця печатки вирізана на восьмикутній вставці з гагату (рис. 5: 3) (Фролов 1987, с. 110).

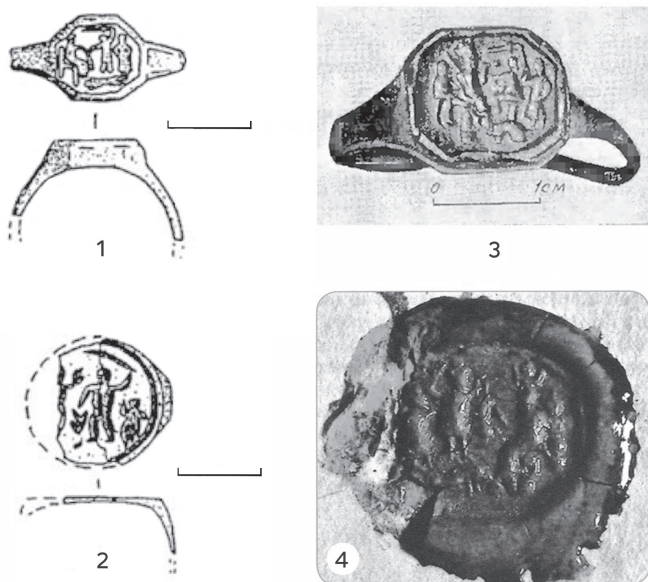

Рис. 5. Перстні-печатки (1—3) та їх відбиток (4) із сюжетом “Соломонів суд”:
1 — посад Богородицької фортеці (містечко Самар); 2 — Богородицька фортеця;
3 — місто Таруса (Калужська область, РФ); 4 — документ від 1770 р.
з Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Ну й, нарешті, відбиток печатки “Соломонів суд” присутній на одному з документів, що зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського — це купчий запис від 19.09.1770 р. На сургучі відтиснуто восьмикутний щиток матриці із зображенням суду царя Соломона, композиція якого ідентична тій, що й на черкаському перстні (Рис. 5: 4). Належить печатка Якову Неговському, священнику Михайлівської церкви села Роїще (нині — Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) (Ситий 2017, с. 503, 782).

Таким чином, датування перстня-печатки з Черкас із зображенням суду царя Соломона можна впевнено віднести до XVIII ст. (найімовірніше, другої половини).

Достеменно невідомо кому належав цей перстень. Вочевидь, його міг собі замовити якийсь черкасець, котрий не мав можливості похизуватися іменною печаткою з родовим шляхетським гербом, але дуже хотів на манер шляхти завіряти свій підпис чи кореспонденцію восковою чи сургучевою печаткою. З огляду на сюжет зображення — справедливий суд — власник такого перстня міг мати якесь відношення до суддівства. Водночас, виходячи з біблійного походження сюжету, господарем такої печатки могла бути й духовна особа. Найбільш вірогідним видається останній варіант. На це опосередковано

вказує місце знахідки — територія коло Свято-Троїцької церкви, на місці “садиби священника”. Аргументом для саме такої атрибуції перстня є відтиск печатки 1770 р. із зображенням “Соломонового суду”, яка належала Якову Неговицькому, священнику з Чернігівщини.

Запозичення біблійних сюжетів для особових печаток духовенства підтверджується й знахідкою прикладної матриці, що входила до складу церковного Маньківського скарбу (с. Мала Маньківка, нині Уманський р-н Черкаської обл.), виявленого у 1957 р. На ній зображено “Житіє Іоанна Предтечі (Різдво та Усікновення голови)” (Тищенко 1975, с. 100–102, рис. 11, 12). Судячи з напису на печатці, вона датується 1626 р. і належала ієромонаху Гавриїлу, настоятелю місцевого монастиря.

У випадку з черкаським перстнем-печаткою можна припустити, що він був атрибутом настоятеля Свято-Троїцького храму. Ймовірно, печатка не була особистою для клірика, а надавалася йому на час обіймання церковної посади. Після складання ним повноважень, вона передавалася наступному настоятелю — на це вказують сліди “підгонки” розміру перстня шляхом загинання дужки.

Таким чином, археологічні розкопки на території черкаського Подолу, здійснені у 2022 р., виявили надзвичайно цікаві матеріали, які відносяться, зокрема, до ранньомодерної історії міста. Безумовно, найцікавішою знахідкою є перстень-печатка другої половини XVIII ст. з біблійним сюжетом “Соломонів суд”, який, найімовірніше, має відношення до розташованої поруч Свято-Троїцької церкви (1671–1863 рр.) — він міг належати комусь із настоятелів храму. Виріб є яскравим свідченням духовної культури, ювелірного мистецтва та сфрагістики мешканців Черкас того часу.

ЛІТЕРАТУРА

Ковальова, І. Ф., Шалобудов, В. М. 2008. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця (Проблеми археології Подніпров'я). Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, с. 78–83.

Куштан, Д. П. 2023. Розкопки на території Черкаського Подолу. Археологічні дослідження в Україні 2022 р. Київ: ІА НАНУ, с. 323–331.

Похилевич, Л. 1864. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев: Типография Киевопечерской лавры.

Ситий, І. 2017. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI — XVIII століть. Київ: Темпора.

Тищенко, О. Р. 1975. Середньовічні скарби з Черкащини. Археологія, 17, с. 93–106.

Фролов, А. С. 1987. Работа в Калужской области. Археологические открытия 1985 года. Москва: Наука, с. 110.